

על כפיית הלכה במדינת הלכה

כל אימת שמוצגת האלטרנטיבה של מדינת הלכה נופלת אימת מדינה זו על שומעיה. תדמיתה של מדינה כזו כפי שהיא מוצגת, לא תהיה דמוקרטית, והיא תכפה על אזרחיה גם בחדרי חדרים אורח חיים שאינם מורגלים בו.

תדמית כזו אינה נכונה. ואין צורך לסטות מההלכה כדי להציגה באור אחר, אלא אדרבה, מדינת הלכה כשמה כן היא. היא תתנהל על פי כללי ההלכה. ולפי כללים אלו, החיים הקהילתיים מתנהלים על פי הלכה המפורשת בתורה "אחרי רבים להטות". הלכה זו מוסכמת ע"י כל הפוסקים בכל הדורות ואין עליה עוררין (הרמ"א בשו"ע חו"מ קסג, א), והיא קדמה לדמוקרטיה האתונאית במאות רבות של שנים.

א. מגבלות הרוב

אדרבה, הדמוקרטיה ההלכתית מתחשבת במיעוט יותר מזו האתונאית. לדעת רבנו תם אין לרוב סמכות לתקן תקנה חדשה בעיר, כאשר יש בה רווח לרוב והפסד למיעוט. כלומר, רוב אינטרסנטי אינו יכול לכפות את דעתו על המיעוט, כאשר האינטרס שלו מנוגד לזה של הרוב. נחלק עליו הראב"ה שסבר שהרוב קובע בכל מקרה¹. אמנם אין ברירה אלא לנהוג למעשה כראב"ה, שאם לא כן לא שבקת חיי לכל בריה ותמיד יטען מאן דהו שהרוב אינטרסנט. אבל חשוב גם לדעת שיש עמדה עקרונית השוללת את עריצות הרוב², למרות ההכרעה הדמוקרטית.

והלכה אחרת: פורום שהתכנס וקיבל החלטות ללא שיתופו של המיעוט, אף אם היה רוב מניין ורוב בניין, אין להחלטתו תוקף³.

המיעוט מקבל עליו את הכרעת הרוב למעשה, ולא להלכה. זכותו להישאר איתן בדעתו. הוא אינו מבטל לגמרי את דעתו. ואף על פי כן הרוב לבד הוא חסר סמכות ללא המיעוט. המיעוט, דווקא בהתנגדותו לרוב, מפרה אותו ונותן להחלטותיו תוקף! כל זה כמובן כשהמיעוט טוען טענות הגיוניות המתקבלות על הדעת, ולשם כך יש צורך בגוף אובייקטיבי שיוכל לקבוע את זכותו של המיעוט⁴. כאן מקומם של הרבנים במדינה. הם אינם מתערבים בדרך כלל בשאלות מעשיות. המדינה מנוהלת ע"י נציגי הציבור שנבחרו על ידו, ורק כאשר המיעוט טוען לקיפוח, אזי חובתם של הרבנים להתערב. (אומנם הצורך באדם חשוב, כנדרש בהלכה אינו מחייב רב דווקא, אלא כל אישיות ניטרלית ואובייקטיבית המוסכמת על חלקי הציבור המגוונים, אולם בדרך כלל זה היה תפקידו ההיסטורי של הרב וכן ראוי שיהיה).

1 מרדכי, ב"ב סי' תפ.

2 במקום שנהגו כראב"ה הלכה כמותו, ובמקום שנהגו כרבנו תם הלכה כמותו (שו"ע חו"מ סי' ב).

3 שו"ת הרלב"ח, קונטרס הסמיכה, דף רעח ע"ג.

4 שו"ע חו"מ רלא, כח.

כמו כן יש עקרונות מוחלטים שאין לרוב סמכות לשנותם, כגון ביטול הדמוקרטיה עצמה או עקרונות מוסריים. (ההסכמה לשלטון מלוכני למשל אינה אנטי דמוקרטית בהכרח, כי מלך בישראל אינו דיקטטור. עליו להישען על הסכמת הרוב, כפי שיתבאר להלן, ק"ו מלך המשיח שאישיותו הכריזמטית תוסכם על העולם כולו). נמצא שדווקא ההלכה היא המבטיחה את המשך קיומה של הדמוקרטיה. אין ספק שבמדינת הלכה הרוב אינו מוסמך לעקור מצוה מהתורה. אולם בשטחי החיים הרגילים שאין בהם שאלה הלכתית, הרוב קובע לפי הכללים הנ"ל. עם הקמת המדינה פסק הרב הראשי דאז הרב הרצוג שיש לתת גם למיעוטים הנכריים מעמד שווה זכויות, משום שללא תנאי כזה לא תוכר מדינת ישראל ע"י מדינות העולם כמדינה דמוקרטית, וללא הכרה בינלאומית אין לה יכולת קיום. הוא ראה בקיומה של המדינה שאלה של פיקוח נפש, הדוחה את איסור "לא תחנם", האוסר על צירופם של מיעוטים למדינה יהודית בארץ ישראל⁵. אלא שבמדינת הלכה יהיה ברור שהמדינה ככלל היא מדינה יהודית, ולמיעוטים יש זכויות אזרח פרטיות שוות לאחרים.

ב. הלכה ומלוכה

לכאורה המשטר הרצוי לפי ההלכה הוא משטר מלוכני. "שום תשים עליך מלך" נאמר בתורה. ובכל זאת שונה מצוה זו מכל המצוות שבתורה. התורה עצמה ניסחה אותה בלשון רשות: "ואמרת אשימה עלי מלך...", ושמואל התנגד למינוי מלך משום שלא שאלו כהוגן. כלומר זו מצוה התלויה בתנאים מיוחדים. הנצי"ב (העמק דבר דברים יז, יד) כתב שאין מצוה למנות מלך כאשר הציבור אינו בשל לכך. כלומר, מינוי מלך תלוי ברצון הציבור, ובעצם גם מינוי המלך נעשה בהליך דמוקרטי.

ואכן מקור סמכותו של המלך עצמו הוא בהסכמת העם. על הפסוק "המלוך תמלוך עלינו אם משול תמשול בנו" אומר הראב"ע (בראשית לז, ח):

[המלוך תמלוך עלינו -] אנחנו נשימך מלך, או [משול תמשול בנו -] אתה תמשול בנו בחזקה?⁶

כלומר מלך אינו זה השולט על העם בכוח, אלא זה המתמנה ע"י העם מרצון. שורש המילה "מלך" הוא בהימלכות, בהתייעצות. עליו להימלך בעם. גם מלך מלכי המלכים הקב"ה בכבודו ובעצמו מעדיף שיקבלו את מלכותו בהסכמה: "ומלכותו ברצון קיבלו עליהם". לדעת הרמב"ם (הל' גזילה ה, יא) והרשב"ם (ב"ב נד, ב ד"ה והאמר) המלך יונק את סמכותו מהעם. לכן רק מי שהציבור מכיר בסמכותו נחשב למלך. הדבר מתבטא בעיקר בהכרה (לפחות דה-פאקטו) במטבע שטבע המלך⁷.

⁵ 'תחומין' ב עמ' 177-175; תחוקה לישראל על פי התורה ח"א פרק שני.

⁶ וכן ביאר הגר"א (משלי כז, כז).

⁷ זו היתה כוונת אביגיל שאמרה לדוד "עוד לא יצא טבעך בעולם" (מגילה יד, ב), כלומר עוד לא הטבעת מטבעות משלך, והציבור עדיין לא משתמש בהן; ולכן אין לך סמכות להרוג את נבל. עי' ביאור הגר"א חו"מ סי' שסט ס"ק ט. וזאת, למרות שדוד נמשח למלך בשמן המשחה ע"י שמואל. על שמן זה נאמר "על בשר אדם לא ייסך" (שמות ל, לב), ולא יתכן ששמואל משח את דוד לבטלה. ובכל זאת, ללא הסכמה לאומית אין למשיחה זו עדיין תוקף מעשי. כי מקור הסמכות של המלך הוא העם ולא הנביא.

לדעת הירושלמי (הוריות ג, ב) באותם שישה חודשים שבהם ברח דוד מפני אבשלום בנו היה מקריב שעירה כהדיוט ולא שעיר כמלך, וזאת משום שבהיעדר הסכמה של העם פוקעת סמכותו של המלך, אף שהוכתר כבר ואף נמשח ע"י נביא בשמן המשחה.⁸ במקרא מצינו מספר פעמים שהעם מינה מלכים, כגון בשאול⁹ ובדוד - הן במינויו הראשון והן בחזרתו לכס ממלכתו אחרי מות אבשלום¹⁰ גם במינוי שלמה היה העם שותף למינוי¹¹, וכן בעמרי: "וימליכו כל ישראל את עמרי", ושם נאמר: "ויחזק העם אשר אחרי עמרי את העם אשר אחרי תבני בן גינת"¹².

מסתבר שעל סמך זאת קבע הרב קוק (משפט כהן סי' קמד) שבהיעדר מלך חוזרות כל הסמכויות לעם, כי העם הוא מקור הסמכות. וכשם שהעם יכול להאצילה למלך, כך הוא יכול להאצילה לכל נציגות נבחרת אחרת. והרחיב וביאר את הדברים תלמידו, מו"ר הגר"ש ישראלי, במאמרו הראשון ב'התורה והמדינה', שלשלטון נבחרים בדרך דמוקרטית יש סמכות ממלכתית. מדינת הלכה היא אפוא מדינה שמקור סמכותה - לפי ההלכה - בעם¹³.

ג. כוח הכפייה

אמנם מלך רשאי לכפות את חוקיו על האזרחים, כשם שכל מדינה דמוקרטית רשאית לכפות את חוקיה על אזרחיה. אלא שכאן קיים הכלל 'היה חכם ואל תהי צודק'. מדינה נורמאלית אינה כופה כל דבר על אזרחיה. היא מעדיפה לעודד, לתמוך ולחזק את החשוב בעיניה בעזרת הסברה, חינוך, תמריצים וכדו'.

אם יש צורך למשל ליישב את הפריפריה, המדינה תעודד את העוברים לגור בה בהנחות ממסים, בסבסוד תחבורה, מצרכים ודיוור וכדו' (אילת למשל). היא לא תעשה זאת בכפייה, כי לכפייה אין תועלת מרובה. אין טעם לאלץ אנשים לגור במקום שאינם מעוניינים לגור ולעבוד בו. יש ליצור אווירה שתגרום לכך שחן המקום יהיה על יושביו מתוך מוטיבציה אישית.

אמנם יש בהלכה מנגנוני כפייה כגון "כופין על מצוות עשה"¹⁴, אולם השימוש באמצעים מסוג זה היה נדיר ביותר, כי התועלת בכפייה זו היא מפוקפקת. וזאת אפילו כשהחברה הישראלית הייתה הומוגנית, קל וחומר כשהחברה אינה הומוגנית, והאווירה התרבותית בעולם כולו וגם בישראל היא דמוקרטית, הכפייה עלולה להשיג תוצאות הפוכות.

⁸ פרשת דרכים (לבעל המשנה למלך) דרוש יא; שו"ת עונג יום טוב בהקדמה; שו"ת אבני נזר יו"ד סי' שיב; קרן אורה הוריות יא, א ד"ה יכול; ועוד.

גם הר"ן בנדרים כח, א המכיר במלך כמקור הסמכות מודה שבארץ ישראל העם הוא מקור הסמכות, והמלך יונק את סמכותו מהעם (עין חתם סופר חו"מ סי' מד).

⁹ שמואל א י, כג-כד; שם יא, יד. ועי' רד"ק שם.

¹⁰ שמואל ב ה, א-ג. ושם יט, י-טו.

¹¹ מלכים א א, לט-מ.

¹² מלכים א טז, טז, ושם פס' כב.

¹³ 'התורה והמדינה' ח"א עמ' סז-עח; מובא בעמוד הימיני סי' ז. ועי' ב'התורה והמדינה' ח"ג עמ' עו-פה; מובא בעמוד הימיני סי' ט.

¹⁴ עי' מחלוקת הקצות והנתיבות בחו"מ סי' ג ובמשו"ב נתיבות שם. ובלא"ה, בדורות הקודמים היה כלי יעיל לכפייה ציבורית, והוא הנידוי והחרם.

מדיניות זו כתובה במפורש בהלכה. לשופטים בישראל מסורה סמכות של כפייה בכוח. התורה העמידה לרשותם שוטרים המכים במקל וברצועה. "שופטים ושוטרים תתן לך בכל שעריך", ודרשו בספרי: "אם אין שוטר אין שופט". הוראותיו של השופט יישארו ערטילאיות ללא יכולת אכיפה. וכן להפך, אם אין שופט אין שוטר. לשוטר אין סמכות להפעיל כוח ללא גיבוי משפטי. הרמב"ם ממחיש סמכות זו (הל' סנהדרין כד, ו-ט):

וכן יש לדיין תמיד להפקיר ממון שיש לו בעלים ומאבד ונותן כפי מה שיראה לגדור פרצות הדת ולחזק הבדק או לקנוס אלם.

וכן יש לדיין לעשות מריבה עם הראוי לריב עמו ולקללו ולהכותו ולתלוש שערו ולהשביע בא-להים בעל כרחו שלא יעשה או שלא עשה... וכן יש לו לכפות ידים ורגלים ולאסור בבית האסורים ולדחוף ולסחוב על הארץ.

אולם בהמשך הדברים באותו פרק (הל' י) הוא מסייג את הסמכות:

כל אלו הדברים לפי מה שיראה הדיין שזה ראוי לכך ושהשעה צריכה, ובכל יהיו מעשיו לשם שמים ואל יהיה כבוד הבריות קל בעיניו.

רוצה לומר, אין להשתמש בכוח ולפגוע בכבודם והוא הדין בגופם וברכושם של בני אדם אלא בשעת צורך. לכן על בית הדין להפעיל שיקול דעת זהיר, ולבדוק אם הצעדים שהוא נוקט יועילו או יזיקו. הדברים הללו מבוארים יותר ברמב"ם בפרק הסמוך (כה, ב):

וכן אסור לו לנהוג בהן קלות ראש אע"פ שהן עמי הארץ, ולא יפסיע על ראשי עם הקודש, אע"פ שהן הדיוטות ושפלים, בני אברהם יצחק ויעקב הם... והרי הוא אומר "ואצוה את שופטיכם" זו אזהרה לדיין שיסבול את הצבור כאשר ישא האומן את היונק, צא ולמד ממשה רבן של כל הנביאים, כיון ששלחו הקב"ה במצרים ונאמר "ויצום אל בני ישראל", אמרו מפי הקבלה שאמר להם למשה ולאהרן: על מנת שיהיו מקללים אתכם וסוקלין אתכם באבנים.

ניקח את השבת כדוגמא מעשית במדינת התורה כפי שנראית בדמיוני. היא תדמה במידה ידועה ליום הכיפורים. שקט ושלוה, מנוחה ומרגוע מרצון אוטונומי של האזרחים, ללא כפייה חיצונית. גם המיעוטים שאין שום מניעה הלכתית שישעו ביום הכיפורים מכבדים מרצונם הטוב את היום הקדוש ליהודים ונמנעים מנסיעה בכבישי הארץ (אני יכול להעיד על כך ממראה עיניי בכביש גהה שהייתי חוצה אותו בכל יום כיפור). עם זאת כדי למנוע בכל זאת הפרעות לא רצויות מטיל הצבא סגר על כניסתם של תושבי יש"ע לתחומי הקו הירוק. ואני מניח שהשנה תקדים המשטרה רפואה למכה ותמנע, גם בהסברה וגם בדרך אדמיניסטרטיבית, פרובוקציות מסוג זה שאירעו בעכו ביום כיפור האחרון.

דגם זה כוח יפה לפרהסיה של מדינת ההלכה בתחומים אחרים.

ד. סמכותו של המלך

סמכותו הכפייתית של המלך גדולה יותר משל בית הדין. תפקידו הוא על פי הרמב"ם (הל' מלכים ד, י):

להרים דת האמת, ולמלאות העולם צדק, ולשבור זרוע הרשעים ולהילחם מלחמות ה'.

גם מעמדו חזק יותר מזה של בית הדין, שהרי מלך שמחל על כבודו אין כבוד מחול שנאמר "שום תשים עליך מלך" - שתהיה אימתו עליך. לעומתו, נשיא בית הדין שמחל על כבודו - כבודו מחול. בכל זאת ההמלצה היא שיימנע עד כמה שאפשר מלהפעיל את הכוח שבידו, וישתמש בעיקר במקל נועם. וזו לשון הרמב"ם (הל' מלכים ו, ו):

כדרך שחלק לו הכתוב הכבוד הגדול, וחייב הכול בכבודו, כך ציווה להיות לבו בקרבו שפל וחלל שנאמר "ולבי חלל בקרבי", ולא ינהג גסות לב בישראל יתר מדאי, שנאמר "לבלתי רום לבבו מאחיו", ויהיה חונן ומרחם לקטנים וגדולים, ויצא ויבוא בחפציהם ובטובתם, ויחוס על כבוד קטן שבקטנים, וכשמדבר אל כל הקהל בלשון רבים ידבר רכות, שנאמר "שמעוני אחי ועמי", ואומר "אם היום תהיה עבד לעם הזה" וגו'... ויסבול טרחם ומשאם ותלונותם וקצפם כאשר ישא האומן את היונק, "רועה" קראו הכתוב, "לרעות ביעקב עמו", ודרכו של רועה מפורש בקבלה "כרועה עדרו ירעה בזרועו יקבץ טלאים ובחיקו ישא" וגו'.

ה. משיח צדקנו

וכן מלך המשיח. ייעודו הוא תיקון העולם, כפי שכותב הרמב"ם (הל' מלכים יא, ד):
ואם יעמוד מלך מבית דוד הוגה בתורה ועוסק במצוות כדוד אביו, כפי תורה שבכתב ושבעל פה, **ויכוף כל ישראל לילך בה ולחזק בְּדָקָה**, ויילחם מלחמות ה', הרי זה בחזקת שהוא משיח¹⁵.

אולם מטרה זו תושג יותר ביתר יעילות ע"י בואו של אליהו המבשר (שם יב, ב):
יעמוד נביא ליישר ישראל ולהכין לבם, שנאמר "הנה אנכי שולח לכם את אליהו" וגו', ואינו בא... אלא לשום שלום בעולם, שנאמר "והשיב לב אבות על בנים"¹⁶.

ופסוק מפורש במקרא (ישעיה מב, ג):

קנה רצון לא ישבור פשתה כהה לא יכבנה... ולו איים ייחלו.

ויפה דייק האדמו"ר מליובביץ' מהפסוקים ביחזקאל (פרק לז, כד-כה): "ודוד עבדי מלך עליהם...", ואחר כך: "ועבדי דוד נשיא להם לעולם". - המלך האידיאלי אינו כופה את העם, אך הוא בכל זאת מעליהם. ואילו הנשיא – מלך המשיח – יתעלה גם מעל דרגה זו ויהיה נשיא להם לעולם. אם אכן מדינת ההלכה בימינו היא שלב בסולמה של הגאולה המשיחית, הרי ראוי לה שתלך בדרכו של המלך המשיח ותעדיף את הבחירה מרצון על הכפייה המעושה.

ו. דרכו של ה'

דרך זו, למדנו מהקב"ה בכבודו ובעצמו. גם הוא נמנע מלהשתמש בכפייה אף שכל הכוח בידו. זו דרך קצרה שהיא ארוכה. הוא מעדיף את הדרך הארוכה שהיא קצרה, שהאדם בבחירתו החופשית יכיר בו מרצון ויעבדהו. לכן הוא מאריך אף לרשעים אף שהצדיקים סובלים מכך¹⁷. בעקבות הבחנתו של הראב"ע שהבאנו לעיל בין מלוכה מרצון לממשלה בכוח, באשר למלכותא דארעא, מסביר הגר"א גם את מלכותא דרקיעא, על פי שלושה פסוקים שנבחרו להיאמר בתפילת המלכויות ואשר נוספו לסידור התפילה כסיום לשירת הים.

¹⁵ הלכה זו עוסקת במי שהוא "בחזקת משיח" ולא במשיח עצמו. וייתכן שכוונתו לומר שאפילו מי שילך בדרך הכפייה, שאינה הדרך הרצויה, אם הצליח בכל זאת לכוף את ישראל לילך בדרך התורה הרי הוא בחזקת משיח. וכן באשר למלחמותיו. הרי האידיאל המשיחי הוא השלום, כפי שהוא מתואר בנביאים ובדברי הרמב"ם עצמו שם בפרק יב. אלא שאף על פי כן אם בכל זאת הצליח במלחמותיו לתקן את העולם הרי הוא בחזקת משיח, אולם המשיח האידיאלי לא ילך בהכרח בדרך זו.

¹⁶ פסוק זה מתאר את בואו של אליהו הנביא שדרכו הייתה דרך הכפייה, אולם הוא הועלה באש השמימה על מנת לחזור ולבשר בשורה שונה של דרכי נועם.

¹⁷ האריך מאוד בנושא עמוק זה הרמח"ל בספרו 'דעת תבונות'.

שלב א – "כי לה' המלוכה ומושל בגויים".
הקב"ה מעוניין **למלוך** מרצון על המקבלים את מלכותו מרצונם. לעמת זאת, על הגויים שעדיין אינם מוכנים לכך הוא יצטרך בשלב זה **למשול** בכוח.
שלב ב – "ועלו מושיעים בהר ציון לשפוט את הר עשיו והיתה לה' המלוכה".
אחרי שהר ציון ישפוט את הר עשו תהיה לה' **המלוכה** גם בהר עשו. הם יקבלו את מלכותו **מרצון**.
שלב ג – "והיה ה' למלך על כל הארץ, ביום ההוא יהיה ה' אחד ושמו אחד".
בעקבות הר עשו יקבל העולם כולו את מלכותו של ה' מרצון.